

Arap Şiirinde Mardin'e Dair Bazı Yansımalar*

Halil Akçay¹

Öz

Bu çalışmamızda, ulaşılabilen kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla Mardin'le ilgili yazılan şiirler ele alınmıştır. Mardin, gerek İslam fethinden önce gerek fetihten sonra Arapların yoğun göçü sonrasında Araplar için önemli bir kent haline gelmiştir. Bu husus, Mardin'in Araplarla olan coğrafi ve ticari bağlantısını güçlendirdiği gibi kültürel anlamda da aralarında bir yakınlık oluşturmuştur. Bu ve başka yönleri itibarıyla Mardin, Arap şairlerinin dikkatlerini celbetmiştir. Çalışmamızda tarihi, kültürel ve sosyal yönleriyle Mardin hakkında kısaca bilgi verildikten sonra ortaya konan şiirler, Mardin'in tarihî, ilmî, sosyal ve kültürel durumuna ışık tutan hususlar açısından incelenmiş, anlam ve ön plana çıkan edebî sanatlar yönünden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Şiiri, Mardin, Aḥtal, Cerîr, Safiyuddîn el-Hillî

Some Reflections on Mardin in Arabic Poetry

Abstract

In this study, poems written about Mardin are discussed as far as can be determined from the sources available. Mardin became an important city for Arabs both before and after the Islamic conquest and after the intensive migration of Arabs. This strengthened Mardin's geographical and commercial ties with the Arabs and created a cultural affinity between them. In this and other aspects, Mardin attracted the attention of Arab poets. After giving brief information about Mardin and its many historical, cultural and social aspects, this study examines the poems connected with Mardin in terms of issues that shed light on the historical, scientific, social and cultural situation of the city. These poems are evaluated in terms of meaning and literary arts.

Keywords

Arabic Poem, Mardin, Cerîr, Aḥtal, Safiyuddîn el-Hillî

* Bu makale, 7-10 Aralık 2017 tarihinde Mardin'de düzenlenen I. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresinde "Arap Şiirinde Mardin İzleri" başlığıyla sunulan bildirim genişletilmiş halidir.

1 Sorumlu Yazar: Halil Akçay (Dr. Öğr. Üyesi), Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Mardin, Türkiye. E-posta: halilakcay@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1671-5073

Atf: Halil, Akçay, "Arap Şiirinde Mardin'e Dair Bazı Yansımalar." *darulfunun ilahiyat* 30, 2 (2019): 337–357.
<https://doi.org/10.26650/di.2019.30.2.0017>

Extended Summary

Mardin is located to the north of the so-called fertile crescent (North Mesopotamia), extending from the Mediterranean Sea to the Gulf of Basra, and has cradled many civilizations until the present day in the history of its foundation. Besides being an ancient city, Mardin is also an important city in terms of commercial, scientific, cultural and architectural aspects. The coexistence of different races such as Kurdish, Turkish and Arab, all speaking their various languages, and the existence of religions such as Islam, Christianity, Judaism and Yezidism together made the city rich and diverse in terms of race, religion and language. Furthermore, Mardin became an important city for Arabs both before and after the conquest of Islam and after the intensive migration of Arabs. Mardin's historical, political, economic, religious and geographical position made it an important city known in different lands. These features made Mardin the subject of Arabic literature. In fact, many Arab poets from the classical period to the present have written poems about Mardin. Mardin's poems contain important clues about the social, economic, cultural and historical aspects of the city. This makes it important to investigate the existence of Mardin in Arabic poetry.

This study shows that Mardin was the subject of the poems of two important poets Aḥtal and Cerîr during the Umayyad period. In fact, the name of Mardin is mentioned in the poems which have an important place in Arabic literature with the name "nekâiz" in this period. "Nekâiz" poems are about the clashes between Aḥtal from the Taglib tribe and Cerîr from the Kays tribe due to hostility between these two tribes. Mardin has been the subject of the controversy between these two poets, and each one has satirized the other, and the remarkable features of Mardin have been used. In his poem, Aḥtal mentions Mardin and the poem contains important information about Mardin and Mardin Castle. According to this poem, Mardin is known for its strong and difficult to seize fortress. Cerîr, on the other hand, is a poem in which Mardin is passed, he satirizes the Aḥtal and his tribe Taglibians. He condemned them for being stingy and evil. It is noteworthy that these characteristics are consistent with them, and that this is mentioned in connection with the process of olive oil extraction in Mardin. According to the poem, the fame of olive oil extracted in Mardin exceeded the borders of Mardin and reached far lands. And its abundance will continue forever.

It is understood that Safiyyuddîn al-Ḥillî is the poet who has written the most poems about Mardin. In his poems, al-Ḥillî mentioned Mardin in more than ten places in different aspects. In these poems, he stated that Mardin Castle brings peace and happiness, and repels scourges. He also mentions that Mardin is a reliable place, and has natural beauties such as water and air. 'Abdulkerîm Yûnus Mardellî who was a Syrian poet of Mardin origin also praised Mardin in a poem and expressed his longing for the city. While the beautiful days he lived in Mardin increased the poet's

longing, his departure from Mardin deeply affected him. Mardin is also mentioned in an anonymous poem which is mentioned in the work of Yâkût al-Hevamevî called "Mu'cemu'l-buldân". Here the poet wrote about the love he experienced in Mardin.

The fact that Mardin is included in the poems of many classical and modern poets with different aspects in different historical and geographic contexts has increased the clues about its historical, social and cultural characteristics. The poems in which Mardin is dealt with have generally drawn attention to the social, cultural and historical aspects of Mardin, such as the strong and high fortress of Mardin, its natural beauties, and the goodness of its people and rulers. However, even though the dates are not clearly stated, couplets have also been written, which show that the wars and economic problems experienced from time to time overwhelm the inhabitants of the city. This is an important point in terms of showing that the poets express their feelings about Mardin in a sincere way.

The fact that the poems written about Mardin contain rich material in terms of literary arts adds literary value to these poems. The presence of remarkable examples of rhetoric, especially the arts of simile and metaphor, made these poems worth considering in terms of meaning as well as eloquence. Among the poems written, especially in the emotional poem of Yunus Mardellî, the arts of simile and metaphor were widely used. As a result, studying Mardin related poetry was important not only for Mardin but for Arab literature in general.

Giriş

Mardin, kadim bir kent olmasının yanında ticari, ilmî, kültürel, mimari açılarından da önemli bir kenttir. Tarihte farklı sebeplerle buraya yapılan Arap göçleri sonrasında şehir, özellikle Araplar için daha da önemli hale gelmiştir. Mardin'in bu özellikleri, onun Arap edebiyatına konu olmasını sağlamıştır. Nitekim klasik dönemden günümüze kadar birçok Arap şair Mardin'le ilgili şiirler yazmışlardır. Onların şiirlerini ele almadan önce “Mardin” kelimesi ve Mardin'in tarihi, sosyal yapısı, dini, mimari dokusu hakkında kısaca bilgi sahibi olmak, şiirlerin arka planının daha iyi anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

“Mardin” kelimesinin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülse de Süryânîce kaynaklarda kaleler anlamına gelen “Marde”, Arapça kaynaklarda inatçılar anlamına gelen “Mâridîn/Mâridûn” şeklinde geçmektedir. Şehrin ismi, Bizans döneminde “Maride” ya da “Mardia” şeklinde geçerken Türk olan Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı devletleri dönemlerinde ise günümüzde resmî olarak kullanılan “Mardin” şekliyle geçmiştir. “Mardin” kelimesinin, İran hükümdarı Erdeşir tarafından Mardin'e yerleştirilen ve savaşçı bir kavim olan Mardeler'le ilgili olduğu da araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. “Dîn” ismindeki zahit bir şahsın burada öldürülmesi üzerine “مات دین (Dîn öldü)” denildiğini ve bu sözün yayılıp daha sonra Mardin ismine dönüştüğünü belirten kaynaklar da vardır.¹ Arapça kaynaklarda geçen “Mâridîn (ماردين)” kelimesi, مارد kelimesinin nasb halindeki çoğuludur. مَرَدٌ fiilinden türemiş olup inatçı, zalim, asi, şeytan, kötü, pis, yüksek yapı, süt emen çocuk gibi farklı manalara gelmektedir.²

Bir yerleşim yeri olarak Mardin'in tarihi, Orta Paleolitik çağ (M.Ö. 50.000) gibi son derece kadim bir tarihe götürülse de ne zaman, nasıl ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Çömlekçilik, evcilleştirilmiş hayvanlar ve ekili topraklar, Mardin'de kalıcı olarak yerleşimin, yazılı tarih öncesi dönemde, M.Ö. 6750 yıllarında başladığını söylemek mümkündür. Mardin ayrıca Cıvalı Taş (Neolitik) ve Bakır (Kalkolitik) çağlarının en eski uygarlıklarını barındıran, bu uygarlıkların kültürlerinin gelişim gösterdiği, Akdeniz'den başlayıp Basra körfezine uzanan ve “berekatli hilal” denilen toprakların kuzeyinde (Kuzey Mezopotamya'da)

1 Şihâbuddîn Ebû ‘Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5:39; ‘Abdullâh b. ‘Abdil‘azîz el-Bekrî, *Mu‘cemu me’sta‘cem min esmâi’l-bilâd ve’l-mavâdi*, thk. Mustafâ es-Sekkâ (Beyrut: ‘Âlemu’l-kutub, basım tairihi yok), 1175, 1407; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 2-6; Mehmet Taştemiş, “Mardin,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2003), 23:43.

2 İbn Manzûr, Ebu’l-Fađl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-İfriki, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır), 3:400-401; Muhammed Murtedâ el-Huseynî ez-Zebidî, *Tâcu’l-‘arûş min cevâhiri’l-Kâmûs*, Thk. ‘Abdussettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: 1965), 9:164-165.

yer almaktadır.³ Bu eski tarihî geçmişi dolayısıyla Mardin, kuruluş tarihi süreci içerisinde günümüze gelene kadar birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İyaz b. Ganem tarafından 19/640 tarihinde İslam topraklarına barış yoluyla ele geçirildikten sonra Cezîretü'l-'Arab'ın Diyarbekir bölgesinin önemli bir kenti olmuştur.⁴ İslam fethinden önce Mardin şehri Subari, Sümer, Asur, Hurri, Mitanni, Akad, Babil, Pers (Sasani), Roma, Makedonya, Bizans gibi imparatorlukların hâkimiyetinde kalmıştır. İslam fethinden sonra ise sırasıyla Emevi, Abbasi, Hamdani, Selçuklu, Zengi, Artuklu, Eyyubi, Moğol, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi gibi devletlerin idarelerinde kalmıştır. 924/1518 yılında Osmanlı'nın Safevileri yenmesinden sonra Amid merkezli Diyarbekir vilayetinin bir sancağı olmuştur. 1923'te ise Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde il hüviyetini kazanmıştır.⁵

Mardin'e hâkimiyet kuran medeniyetlerden her birinin az ya da çok dinî, siyasi, ekonomik, mimarî katkısı olmuştur. Mardin de bu katkıyı ve tarihi dokuyu koruyarak günümüze aktarmayı da başarabilmiştir. Özellikle 496/1103 tarihinden itibaren Artuklular'ın Mardin'deki yaklaşık üç asır süren döneminde şehrin imarı hızlanmış ve tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde şehir büyüyerek kale dışına taşmış, saraylar, camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, çarşılar ve pazar yerleri inşa edilmiştir. Bunun yanında Akkoyunlu ve Osmanlı döneminde imar edilen yapıların da olduğunu söylemek gerekir.⁶ Kaynaklarda yeryüzünün en sağlam ve en güzel kalesi gibi ifadelerle fevkalade övülen kale⁷ ise Artuklular'dan önce miladi 10. yüzyılda Hamdanoğullar döneminde yapılmıştır.⁸

- 3 Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (Itru'n-nârdîn fî târihi Mârdîn)* (İstanbul: basım yeri yok, 1972), 197; Veysi Günel, "Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 42; "Mardin," Google, son erişim tarihi 5 Mart, 2019, <http://www.mardinkulturturizm.gov.tr/TR-56486/tarihce.html>.
- 4 Ahmed b Yûsuf el-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, thk. Bedevî 'Abdullatîf Avz (Kahire: el-Matâbi'u'l-Emîriyye 1959), 28; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5:39.
- 5 Mardin'in tarihi için ayrıca bkz. 'Abdusselâm b. 'Umer b. Muhammed, *Tarihu Mardin min kitabi Ummi'l-'iber*, thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefi (Beyrut: Dâru'l-muktebes, 2014); Hasan Şumeysânî, *Medînetu Mardin* (Beyrut: 'Âlemu'l-kutub, 1987); İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi* (İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944); Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin; Kâtip Ferdi, Mardin Artukluları Tarihi* (İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1939); İbrahim Özçoşar, *Makalelerle Mardin: tarih-coğrafya* (İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2007); Taştemir, "Mardin," 23:43-48.
- 6 Banu Bilgicioğlu, "Mardin," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2003), 28:48.
- 7 Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed el-Şazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd* (Beyrut: Dâru Sâdir, basım tarihi yok), 259.
- 8 Seyfuddîn Ebû Bekr b. 'Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*, thk. Bernd Radke (Kahire: basım yeri yok, 1982), 1:156-157.

Mardin'in asıl yerlilerinin Kürtler olduğu belirtilse⁹ de zamanla Araplar, Türkmenler ve Süryaniler de şehrin ana unsurlarına katılmışlardır. Ancak kente, İslam fethinden önce başta Bekr, Rabî'a ve Tağlib olmak üzere Arap kabilelerinden başlayan ve 19/640 tarihinde şehrin İslam topraklarına katılmasıyla beraber bölgede yoğunlaşan Arap göçü, çevrede Arap unsurunu hâkim kılmıştır. 463/1071 yılında Malazgirt savaşından sonra Türklerin de yerleşim yeri olmuştur.¹⁰

Kentin inanç dokusunu oluşturan din ve inanışlar genel olarak İslamiyet, Hristiyanlık, Yahudiliktir ve Yezidiliktir.¹¹ 19/640 tarihinde bir İslam beldesi olan Mardin, Hristiyan dünyası için de önemli bir şehirdir. Çünkü Hristiyanlığı ilk kabul eden topluluk olan Süryanilerin buradaki varlığının yanında Süryân-i Kadîm patriklerinin elli iki tanesinin mezarını barındıran Deyruzzaferan Manastırı da buradadır.¹² Bu hususlar Mardin'i çok dilli, çok dinli ve çok ırklı bir kent kılarken onu zengin ve çeşitli bir mozaığe sahip kılmaktadır.

Mardin'in tarihi geçmişinin yanında ticari yönü de önem arz etmektedir. Nitekim Mardin, Çin'den başlayıp Avrupa'ya uzanan ünlü İpek Yolu'nun güney güzergâhının önemli kavşaklarından biridir. Bu güzergâh Mardin'de ikiye ayrılıp biri Diyarbakır üzerinden Anadolu içlerine açılırken diğeri Kızıltepe ve Harran üzerinden Halep'e ve Doğu Akdeniz kıyılarına uzanmaktadır. Bu konum, Mardin'i tarih boyunca ticari yönden olduğu kadar askerî ve siyasi açıdan da önemli bir merkez yapmıştır.¹³

Mardin'in dikkat çeken bir özelliği de farklı mimari yapısıdır. Nitekim her biri ince taş sanatıyla işlenmiş ve yine her birinin cephesinin güneye baktığı evleri, biri diğerinin güneşine engel olmayacak şekilde basamak halinde inşa edilmiştir. Ayrıca şehrin Mezopotamya ovasına hâkim tepesinde ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve kalıntıları günümüze kadar ulaşan kalesi mevcuttur. Dinî inancın ve yüce maneviyatın göstergesi olan tarihi cami ve kiliseler, yüksek derecede canlı eğitim-öğretim seviyesine işaret eden büyük medreseler ise Mardin'e her alanda ve tarihin her döneminde büyük bir ihtişam bahşetmiştir. Bugün kentte bulunan tarihi yapılar, başta Artuklu olmak üzere Akkoyunlu ve Osmanlı dönemi yapılarıdır. Şehîdiye,

9 Şihâbüddîn İbn Fadlillâh Ahmed b. Yahyâ el-'Umerî, *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2010), 3:197-198; Mesut Alp, *Efsanelerden Masallara Mardin* (M.S.T. Projesi, 2015), 19-20.

10 Şumeysânî, *Medînetu Mardin*, 341-342; Taştémir, "Mardin," 23:43; Alp, *Efsanelerden Masallara Mardin*, 19-20.

11 Şumeysânî, *Medînetu Mardin*, 351-362.

12 Bilgicioğlu, "Mardin," 28:48.

13 Salim Cöhce, "Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi," *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu* 26-28 Mayıs 2016 (Mardin: Mayıs 2006), 4-5.

Eminuddin ve Necmeddin Külliyesi, Ulu Cami ile Latifiye, Molla Hârî, Şeyh Zebûn, Kiseyrî Camileri, Surp Kevork, Mor Pavlus, Mor Yusuf, Meryem Ana ve Deyruzzaferan Kiliseleri, Kasımiye, Hatuniye, Şehidiye, Savur Kapı ve Zinciriye Medreseleri, Kayseriye Çarşısı, revaklı Tellallar Çarşısı, Mardin'deki onlarca mimari ve tarihi yapılar arasından ön plana çıkmış olanlardır.¹⁴

Mardin'in tarihî, siyasi, iktisadi, dinî, coğrafi konumu, onu farklı diyarlarda tanınan önemli bir kent haline getirmiştir. Nitekim Emevi döneminden başlayıp günümüze kadar birçok Arap şairi tarafından ele alınması bu hususu açıkça ortaya koymuştur. Mardin'in ele alındığı şiirlerde, şehrin sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihî yönlerine yönelik önemli ipuçları barındırmaktadır. Bu da Arap şiirinde Mardin'in varlığının araştırılmasını önemli kılmaktadır.

Emeviler Dönemi Arap Şiirinde Mardin

Mardin'in Emeviler döneminde Ahtal (ö. 92/710) ve Cerîr (ö. 110/728) gibi iki önemli şairinin şiirlerine konu olduğu görülmüştür. Nitekim bu dönemde Arap edebiyatında nekâiz ismiyle önemli bir yer tutan şiirlerde Mardin ismi geçmektedir. Nekâiz şiirleri, Tağlib ile Kays kabileleri arasında cereyan eden düşmanlık sebebiyle Tağlib kabilesinden olan Ahtal ile Kays kabilesinden olan Cerîr arasında geçen atışmalardır.¹⁵ Mardin, bu iki şair arasında cereyan eden atışmalarda konu edilmiş, her biri diğerini hicvederken Mardin'in dikkat çeken özellikleri kullanılmıştır.

Ahtal'ın Şiirinde Mardin

Ebû Mâlik Giyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal (ö. 92/710), Emevî dönemi Hristiyan Arap şairlerindendir. 20/641 Hîre doğumlu olup Tağlib kabilesindendir. Kendisine çobanlık yaptıran üvey annesini hicvederek şiire başlamıştır. Emevî halifelerine yazdığı methiyelerle halifelik sarayına girmiştir. Yezîd'in seçkin şairlerindendir. Ehl-i beyti ve ensarı hicveden şiirler yazdığı için Müslümanların nefretini kazanmıştır.¹⁶

Ahtal, mensubu olduğu Tağlibîler'in Kays kabilesiyle yaptıkları savaşlardan bahsettiği bir şiirinde Mardin'in adını zikretmiştir. Kays kabilesinin büyük kollarından biri olan Suleym'i¹⁷ uyarırken Mardin'den bahsetmiştir: [Vâfir]

14 Bilgicioğlu, "Mardin," 18:48-51.

15 Azmi Yüksel, "Ahtal," *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1989), 2:183.

16 Yüksel, "Ahtal," 2:183-84; Ebû Mâlik Giyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal, *Dîvânü'l-Ahtal*, thk. Mehdi Muhammed Nâsiruddîn, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1994), 3-18.

17 Abdurrahman Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin Şehri (X-XIV. Yüzyıllar)", 1. *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu 26-28 Mayıs 2016* (Mardin: Mayıs 2006), 88-89.

1. تَرَبُّعَنَا الْجَزِيرَةَ بَعْدَ قَيْسٍ
 2. يُزْجُونَ الْحَمِيرَ بِأَرْضِ نَجْدٍ
 3. رَأَوْا تُغْرًا تُحِيطُ بِهَ الْمَنَايَا
 4. تُسَامِي مَارْدُونَ بِهَ التُّرَيَّا
- فَأَضَحَّتْ وَهِيَ مِنْ قَيْسٍ قِفَارُ
 وَمَا لَهُمْ مِنَ الْأَمْرِ الْخِيَارُ
 وَأَكْبَدَ مَا يُغَيِّرُهُ الْغِيَارُ
 فَأَيَّدِي النَّاسَ دُونَهُمَا قِصَارُ¹⁸

1. Kays'tan sonra Cezîre'de bağdaş kurduk. Ve orası artık Kays'tan yoksun haldedir.
2. Kaysiler sürmektedirler merkeplerini yüksekçe bir yere. Bundan başka seçenekleri de yoktur.
3. Ölümün çepeçevre sardığı bir yer gördüler ve kimsenin değiştiremediği/alamadığı gökte bir kale.
4. Burada Mâridûn (Mardin) ile Süreyya yıldızı boy ölçüşmekte. Her ikisine de insanların eli ulaşmamaktadır.”

Bu şiirinde Ahtal, kabilesi Tağlib ile Abdulmelik b. Mervân (ö. 86/705) tarafından kendilerine savaş ilan edilen Şeybânoğulları (Kaysiler) arasında geçen bir savaştan bahsetmiştir. Bu savaşta Emevîlerin ve Yemenlilerin desteğini alan Tağlib kabilesi Kays kabilesini yenmişlerdir. Bu yenilgiden sonra Kays kabilesi, Mardin ve Diyarbakır taraflarına göç etmişlerdir. Ahtal'ın verdiği bilgiler Mardin ve Mardin kalesine dair önemli bilgilerdir. Bu şiire göre Mardin, saldırılara karşı sağlam ve ele geçirilmesi güç bir yükseklikte bulunan kalesiyle bilinmektedir.

Şiirde geçen “تَسَامِي مَارْدُونَ بِهَ التُّرَيَّا” “Mardin ile Süreyya yıldızı boy ölçüşmekte” ifadesi, Mardin'in yerleşim yeri olarak fazlasıyla yüksek bir yerde kurulduğundan kinayedir. Ayrıca Mardin kelimesinden, cüziyyet alakası kurularak mecaz-ı mürsel yoluyla Mardin kalesinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Çünkü tarihi verilere göre şiirde mevzu bahis olan savaşların cereyan ettiği tarihlerde şehir henüz kale dışına çıkmamıştır.¹⁹

Cerîr'in Şiirinde Mardin

Cerîr b. 'Atiyye el-Kelbî et-Temîmî (ö. 110/728), Emevî döneminin klasik Arap şiiri tarzına sahip, Ferezdak (ö. 114/732) ve Ahtal'la (ö.92/710) birlikte üç büyük şairlerindendir. Cerîr, Yemâme doğumlu olup Temîm kabilesindendir. Fakir bir ailenin çocuğu olarak büyümüştür. Onun gençliği, çölde bedeviler arasında çobanlıkla geçmiştir. Meşhur şair Ferezdak'la tanışması Cerîr'i şiir söylemeye sevk etmiştir. İki şairin aileleri arasındaki bir çekişme, iki şair arasında atışmalarla ve böylece yıllarca sürececek hicivleşmeye de sebebiyet vermiştir. Cerîr, Halife 'Abdulmelik b. Mervân'ın sarayına girmiş ve onun saray şairlerinden biri olmuştur. Yazdığı şiirlerle ömrünün sonunda kadar Emevî halifelerinin takdirine mazhar olmuştur. En büyük rakibi Ferezdak için dahi samimi şiirler yazacak kadar kibar

18 el-Ahtal, *Dîvânu'l-Ahtal*, 122; el-Bekrî, *Mu'cemu me'sta'cem*, 482.

19 Bilgicioğlu, “Mardin,” 28:48.

ve zarif bir şair olmasının yanında mücadeleyi seven bir şair olarak bilinmiştir. Sağlam üslubu, anlaşılır dili, samimi duyguları, etkileyici lirizmi, onun şiirlerini başarılı kılan özelliklerdir. Cerîr, aynı zamanda dindar bir şair olarak da bilinir. O, İslâmiyetin önde gelen şairlerindedir. Derinden etkilendiği Kur'ân, şiddetle bağlı olduğu İslam dini, onun şiirlerine de yansımıştır. Nitekim her zaman İslâmî değerleri yüceltmiş, başta içki olmak üzere İslâmiyet'e aykırı olan şeyleri hicvetmiştir. Cerîr'in duygulu gazelleri, içli mersiyeleleri, hicivleri ve tasvirleri çok ünlüdür. En duygulu ve en samimi gazeli, eşi Hâlîde hanım hakkında yazdığı *Kasîdetu'n-nûniyye*'si ve onun ölümü üzerine yazdığı son derece duygulu ve etkileyici mersiyesidir. Tağlib kabilesinin düşmanı olan Kaysoğullarını şiirleriyle savunan Cerîr ile Tağlib kabilesinden olan Ahtal arasında meydana gelen atışmalar, edebiyat alanında önemli yer tutmuşlardır.²⁰

Cerîr, Tağlib kabilesini ve dolayısıyla bu kabileden olan Ahtal'ı hicvettiği bir şiirde Mardin'den bahsetmiştir. Cerîr, bu şiirin ilk beytinde sevgilisinin ayrılığından bahsetmiştir: [Basît]

قُلِّ لِلدَّيَّارِ: سَقَى أَطْلَافَكَ الْمَطَرُ
قَدْ هَجَّتْ شَوْقاً فَمَاذَا تَنْفَعُ الذُّكْرُ²¹

“(Sevgilinin) yurduna söyle: Yağmur, senin kalıntılarına can versin. Aşk heyecanlandırdı seni. Lakin anılar fayda eder mi acaba!”

Mardin'den bahsettiği bölüm ise şu beyitlerden oluşmaktadır: [Basît]

1. مَا كَانَ يَرْضَى رَسُولَ اللَّهِ دِيْبَهُمْ
وَالطَّيْبَانَ أَبُو بَكْرٍ وَلَا عُمَرَ
2. جَاءَ الرَّسُولُ بِدِينِ الْحَقِّ فَانْتَكَبُوا
وَهَلْ يَضِيرُ رَسُولَ اللَّهِ أَنْ كَفَرُوا
3. يَا خُرَّرَ تَغْلِبَ إِنَّ اللُّؤْمَ حَالَفَكُمْ
مَا دَامَ فِي مَارِدِينَ الرَّيْثُ يُعْصَرُ²²

1. Ne Resûlullah (s.a.v.) onların (Tağliblilerin) dininden razıydı ne de iki temiz insan Ebubekir ve Ömer.

2. Resûlullah (s.a.v.) hak dini getirdiğinde onlar (sözlerini yerine getirmediler), bu dini reddettiler. Kâfir olmaları Resulullah'a (s.a.v.) zarar verebilir mi?

3. Ey aşâğılık Tağlibliler! Mardin'de yağ çıkarıldığı sürece kötülük ve cimrilik sizin müttefikinizdir.

Cerîr, burada, Ahtal'ı ve Ahtal'ın mensub olduğu Tağlibîleri hicvetmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) davetine rağmen küfürlerinde ısrar etmelerini eleştirmiş, bunun da İslam'a zarar vermediğini belirtmiştir. Onları cimrilikle ve kötü olmakla kınamıştır. Bu özelliklerin onlarda süreklilik arz ettiğini, Mardin'de zeytinyağı çıkarılması süresine bağlaması dikkat çekicidir. Buna göre Mardin'de çıkarılan zeytinyağının şöhreti, Mardin'in sınırlarını aşmış, uzak diyarlara ulaşmıştır. Bolluğu

20 Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atiyye,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1993), 7:412-413.

21 Cerîr b. ‘Atiyye et-Temîmî, *Dîvânu Cerîr* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1986), 201.

22 Cerîr, *Dîvânu Cerîr*, 201.

ise ilelebet devam edecektir. Kesintiye uğramayacaktır. Yine bu benzetmeye göre o dönemde Mardin’de çok miktarda zeytin ağaçları mevcuttur. Ayrıca 8. yy’da çok önemli bir şairin şiirinde Mardin zeytinyağından bahsedilmesi, Mardin’de zeytin yetiştiriciliğinin yaygın olduğunu ve çok eski dönemlere dayandığını göstermektedir. Mardin kalesinin kapılarından birinin “Bâbu’z-zeytûn (Zeytin Kapısı)” isminde olması da bu hususu desteklemektedir.²³ Araştırmacılar ise Mardin’de zeytinin Antik Çağa kadar gittiğini belirtmektedirler. Nitekim bilimsel birçok veriye göre de zeytin ağacının anavatanı Güneydoğu Anadolu’nun Şanlıurfa, Kahramanmaraş ve Mardin yöresidir. Daha sonra buralardan Ege Adalarına sonra Yunanistan, İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz’e ve buralardan dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır.²⁴ Günümüzde başta Derik çevresi olmak üzere Mardin’de zeytin yetiştiriciliği devam etmektedir.

Safiyuddîn el-Ĥillî’nin Şiirlerinde Mardin

Belirlenebildiği kadarıyla Mardin hakkında en çok şiir söyleyen şair Safiyuddîn el-Ĥillî’dir. Künye ve nisbesiyle birlikte tam adı Ebu’l-Mehâsin Safiyuddîn ‘Abdul‘azîz el-Ĥillî olup 677/1278’de Irak’ın Hille kentinde doğmuştur. el-Ĥillî, Artuklu hükümdarı Necmuddîn İlgâzî döneminde 700/1300 yılında divan katibi olarak Mardin’e yerleşti.²⁵ Ticaret maksadıyla Şam, Halep, Hama, Bağdat, Musul gibi kentleri hac dönüşünde ise Mısır’ı dolaşıp orada devlet ve ilim adamlarıyla görüşmeler yapmıştır. İbn Nubâte el-Mısri, Ebû Hayyân el-Endelusî, İbnu’l-Esîr el-Cezerî bunlardan bazılarıdır. Henüz yedi yaşlarında şiire başlayan el-Ĥillî’nin Peygamberimiz (s.a.v.) için yazdığı bediyyâtı meşhurdur. Hatta bu türün öncüsü olarak kabul edilmiştir. Şiirleri konu bakımından çeşitliliğe sahip olmakla beraber tasvir, medih ve hamâse açısından ön plana çıkmıştır. el-Ĥillî, mahbûketu’t-tarafeyn (başladığı harfle biten beyit) özelliğine sahip şiirleriyle de ünlüdür. Memlûkler zamanının şöhret bulan bu çeşit şiirlerde bir harfle başlayan beyit, aynı harfle bitmektedir. Yani beytin kafiyesi, beytin başında bulunan harftir. Şiirin tamamı bu şekilde yazılmaktadır. Nitekim el-Ĥillî, Artuklu hükümdarı Necmuddîn İlgâzî için yazdığı ve her biri yirmi dokuz beyitten oluşan yirmi dokuz kasidesini bu şekilde

- 23 İbn Şeddâd İzzuddîn Muhammed b. ‘Alî, *el-A’lâku’l-hatîra fî zikri umerâ’i-Şâm ve’l-Cezîre*, thk. Yahyâ Zekeriyâ ‘Abbâre (Dimâşk: Vizâretu’s-sakâfe, 1991), 3:542.
- 24 Diğdem Eskiörük, “Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği,” *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4 (2016): 228-243, 229-230; İlhan Doran, Yakup Kenan Koca, Barış Pekkolay Murat Mungan, “Derik Yöresi Zeytinliklerinin Beslenme Durumunun Tespiti,” *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 21, no.1 (2008): 131–138.
- 25 Mustafa Kılıçlı, “Ĥillî Safiyüddîn,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1998), 23:41.

yazmıştır. el-Ĥillî'nin bu kasidelerine “el-Artukiyyât”²⁶ dendiği gibi “el-Mahbukât” de denmiştir. el-Ĥillî 749/1348'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Vefat yerinin Mardin olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır.²⁷

el-Ĥillî, şiirlerinde farklı yönleriyle ondan fazla yerde Mardin'den bahsetmiştir. Örneğin Necmuddîn İlgâzî'yi methettiği bir şiirinde melikin Musul'da kalması yerine Mardin'e gelmesini tavsiye etmektedir: [Recez]

1. وَلَا تُقَمِّ بِالْمَوْصِلِ الْحَدْبَاءِ
2. يُخْرِقُ شَيْطَانَ صُرُوفِ الدَّهْرِ

1-2 Kamburlaşmış Musul'da kalma çünkü Mardin kalesinin ateşi yakar eritir bela getiren şeytani.

Şair burada Musul şehri için “kambur”, “kurak” manalarına gelen حذباء kelimesini kullanmakla “işe yaramayan, verimsiz, koruyamayan şehir” manalarını kinaye etmiştir. Şair ayrıca burada insansı özellik olan kamburlaşmayı Musul'a nisbet ederek istiare yapmıştır. Şair bu beyitlerde Mardin kalesinin²⁹ huzur ve saadet getirdiğini, belaları def ettiğini bu yüzden hükümdarın buraya gelmesini tavsiye etmektedir.

el-Ĥillî, yine Necmuddîn İlgâzî'yi methettiği bir şiirinde Irak'tan ayrılıp Mardin'e yerleşirken Mardin'de bulduğu huzurlu ortamdan ve melikten gördüğü iyilikten bahsettikten sonra Mardin'in güvenilir bir yer olduğuna vurgu yapmaktadır: [Kâmil]

1. أُوْمِتْ إِلَيَّ مُشِيرَةً أَنْ لَا تَحْفَ،
2. أُبْمَارِدِينَ تَخَافُ حُطْفَةَ مَارِدِ،
وابشِرْ، فَإِنَّكَ فِي ذُرَى الْعَلْيَاءِ
وشبهاؤها في القلعة الشهباء³⁰

1. Mardin bana (şöyle der gibi) işaret yoluyla ima etti: Korkma! Mutlu ve neşeli ol. Çünkü sen yüksek tepenin zirvelerindesin.

2. Sen Mardin'de olduğun halde ve kalesinin kıvılcıkları varken bir asinin seni almasından mı korkarsın!

Şair burada insana ait bir özellik olan ima etmeyi Mardin için kullanırken istiare

26 Muhammed et-Tüncî, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-edeb* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, basım tarihi yok), 1:78.

27 Kılıçlı, “Ĥillî Safiyüddîn,” 23:41-42; Ebu'l-Mehâsin Safiyüddîn 'Abdul'azîz el-Ĥillî, *Dîvânu Safiyüddîn el-Ĥillî* (Beyrut: Dâru Sâdir, basım tarihi yok), 5-6.

28 el-Ĥillî, *Dîvânu Safiyüddîn*, 114.

29 القلعة الشهباء “beyaz taşlı kale” ismi, Halep kalesi için meşhur olsa da ünlü seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368) şairin burada Mardin kalesini kastettiği belirtmiştir. [Bkz. Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed et-Tancî İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta*, thk. Muhammed 'Abdulmun'im (Beyrut: Dâru İhyâi'l-ülûm, 1987), 247.] el-Ĥillî'nin, sadece burada değil başka bazı şiirlerinde de القلعة الشهباء ismiyle Mardin kalesini kastettiği anlaşılmaktadır. (Bkz. el-Ĥillî, *Dîvânu Safiyüddîn*, 706).

30 el-Ĥillî, *Dîvânu Safiyüddîn*, 706.

sanatına başvurmaktadır. İkinci beyitteki istifham, nehiy içindir. “Mardin’de mi korkarsın?” ifadesinden kasıt “korma!”dır.

Safiyuddîn el-Hillî, bir beyitte yabancıların rahatlıkla ve güvenle yaşayabileceği, eğlenebileceği bir yer olarak yine Mardin’i övmektedir: [Kâmil]

قاله يَحْرُسُ مَارِدِينَ ، فَإِنِهَا
بَلَدٌ يَلِدُ بِهَا الْغَرِيبُ وَيَتَعَمَّ³¹

Allah Mardin’i korusun. Çünkü (Mardin), yabancı birinin içinde lezzet alacağı ve rahat edeceği bir kenttir.

Şair, bir şiirinde Mardin ile Şam’ı kıyas etmektedir. Mardin’in konumu itibariyle daha önde olduğuna işaret etmekte ve Mardin’in asiler tarafından ele geçirilmesinin imkânsız olduğunu ifade etmektedir: [Kâmil]

1. يَا مَنْ يُقَابِسُ مَارِدِينَ بِجَلْقٍ
بَعْدَ الْقِيَّاسِ وَأَيَّنَ مِنْهُ جَلْقٌ
وَمِنَ الْمُحَالِ طِلَابُ مَا لَا يُلْحَقُ³²

1. Ey Mardin’i Şam’la³³ kıyaslayan! Mardin nere Şam nere.
2. Mardin’e nice asi saldırdı lakin ulaşlamayanı arzu etmek imkânsızdır.

el-Hillî, sadece Mardin’i ele aldığı şiirleri de vardır. Nitekim bunlardan birinde Mardin’i ziyadesiyle övmektedir: [Haffîf]

1. حَبْدًا أَرْضُ مَارِدِينَ وَبَرَ الدِّ
2. بِلْدَةٌ تُنْبِتُ الْكِرَامَ فَلَا دُفَّ
3. فَهِيَ أَرْضٌ إِنْ لَمْ تَكُنْ هِيَ ذَاتَ الدِّ
4. جَمَعَتْ سَائِرَ الْمُنَى، فَلِهَذَا
5. كَمْ رَأَيْنَا لَهَا وَفِيهَا وَمِنَهَا
6. لَوْ تَمَكَّنْتُ أَنْ أَقْضِي بِهَا الْعُمْ
ظَلَّ فِيهَا وَمَاؤُهَا وَهَوَاهَا
سَتْ فَنَاهُمْ وَلَا عَدِمْتُ فِنَاهَا
نَفْسٍ مَنِي، فَإِنَّهَا مُشْتَهَاهَا
مَا أَتَاهَا ذُو الْحَلِيمِ إِلَّا وَتَاهَا
صُورًا تُسْفِكُ الدِّمَاءَ دُمَاهَا
رَ جَمِيعًا لَمَّا سَكَنْتُ سِوَاهَا³⁴

1. Mardin ne güzel bir yerdir ve ne de güzeldir gölgesi, suyu, havası!
2. İyileri yetiştiren bir şehirdir. Ne kötülüklerini gördüm ne de ihsanlarından mahrum kaldım.
3. Öyle bir yerdir ki bizzat benim (asıl memleketim) olmasa da nefsim onu çok arzular.
4. Her türlü hayalleri gerçekleştirdiğinden buraya gelen iyi biri mutlaka şaşırıp kalır (sevincten)
5. Nice defa Mardin için, Mardin’in içinde ve Mardin’den, kuklalarının kan döktüğü resimlere şahit olduk.
6. Bütün hayatımı Mardin’de geçirme imkânım olsa kalmazdım başka yerde asla.

Şair burada bir yandan Mardin’in suyu, havası gibi doğal güzelliklerinden bahsederken insanların da iyi ve iyilik sahibi olduklarını belirtmiştir. Bu yüzden şair, bütün hayatını Mardin’de geçirmeyi temenni etmektedir. Şair ayrıca zaman

31 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 66.

32 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 124.

33 جَلْقٍ, Şam’ın isimlerinden biridir. (bkz. el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, 2:154).

34 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 280.

zaman Mardin’de yaşanan savaşlara ve bu savaşların arka planına dikkat çekmiştir. Gerçekte Mardin halkının savaşı istemediğine ama bu savaşlara dış güçlerin tahrik ettiği kuklaların işi olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca şair, Mardin’i, değerli insanları yetiştiren bir hocaya benzeterek istiare sanatına başvurmuştur.

Safiyuddîn el-Hillî, Mardin’e yazdığı başka bir şiirinde yine Mardin’i erkeği ve kadınıyla değerli oluşları bakımından övmektedir: [Serî’]

1. لئن وَهَى عَقْدُ السَّحَابِ التَّمْيِينَ	فلا عدا رُبْعَكَ يا مَارِدِينَ
2. مَدِينَهُ لَمْ تَرَ فِي جَوْهَا	جَوْرًا، وَلَا فِي أَهْلِهَا مَارِدِينَ
3. كَمْ شَاهَدْتُ عَيْنَايَ مِنْ أَهْلِهَا	إِظْهَارَ مَعْرُوفٍ وَإِضْمَارَ دَيْنٍ
4. أَفْضَلُ فِي غَيْبِهِمْ مَا رَدَّوْا،	وَنَسْوَةٌ فِي مِثْلِهِ مَا رَدَّيْنُ ³⁵

1. Yüklü bulutların gerdanlığı sağanak şeklinde yağsa da seni aşamaz/seninle boy ölçemez ey Mardin!

2. Bir şehir ki ne içinde zulüm ve adaletsizlik görürsün ne de halkı arasında bir asi.

3. Gözlerim şahittir; halkının iyilikleri apaçıktır, borçları (sıkıntıları) ise kalplerinde gizli.

4. Fazilet sahibi erkekleri de kadınları da kötülöklere dalmazlar/kötülükte yok olmazlar.

Şair ilk beyitte, “boy ölçme/aşma” gibi insana ait özellikleri bulutlar için kullanarak teşhis (kişileştirme) yaptığı gibi istiare de yapmıştır. Ayrıca burada bulutlar, kıymetli gerdanlık taşıyan bir insana benzetilmiştir.

el-Hillî, bir şiirinde Bağdat’ta kalan Mecduddîn adında bir dostuna olan özlemine dile getirdikten sonra dolaylı bir şekilde onun Mardin’e dönmesini arzu etmektedir. Bu şiirinde, tüm sıkıntılarını ve dertlerini Mardin’de unuttuğunu ve asıl memleketi olmasa da Mardin’e memleketi kadar bağlı olduğunu dile getirmektedir: [Hafif]

1. وَإِذَا مَا غَرَقْتُ فِي لُجَجِ الْهَمِّ	مَمْ، فَفِي مَارِدِينَ مَلَقَى الْمَرَامِي
2. بِلْدَةً مَا أَتَيْتُهَا قَطُّ إِلَّا	جَلَّتْهَا بِلْدَتِي وَمَسْقَطُ رَأْسِي ³⁶

1. Keder denizinin derinliklerinde boğulduğumda Mardin’dedir demir atacağım rıhtım.

2. Mardin’e gelirken onu memleketim ve doğum yerim olarak kabul edip geldim.

Safiyuddîn el-Hillî, amcazadelerinden birine yazdığı bir şiirinde, Mardin’de kalışından duyduğu memnuniyeti ve sevinci ifade etmiştir. Ayrıca memleketi olan Irak’tan ayrıldıktan sonra zillete uğramadığını, onu güçlü dili ve zenginlik saydığı kanaati onurlu kıldığını dile getirmiştir. Mardin’i artık mesken tuttuğunu ve başka hiçbir yerle değişmeyeceğini de belirtmiştir: [Kâmil]

1. أَبْعَدْتُ عَنْ أَرْضِ الْعِرَاقِ رَكَائِبِي	عَلَّمَا بِأَنَّ الْحَزْمَ نِعْمَ الْمُفْتَنِّي
2. لَا أَخْتَشِي مِنْ ذِلَّةٍ أَوْ قِلَّةٍ	عِزِّي لِسَانِي وَالْقَنَاعَةَ لِي غِنِّي
3. جُنْتُ الْبِلَادَ وَلَسْتُ مُتَّخِذًا بِهَا	سَكْنًا، وَلَمْ أَرْضَ الثَّرِيًّا مَسْكَنَا
4. حَتَّى أَنْخَتُ بِمَارِدِينَ مَطِيئِي،	فَهُنَاكَ قَالَ لِي الرَّمَانُ: لَكَ الْهِنَا ³⁷

35 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 282.

36 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 307.

37 el-Hillî, *Dîvânu Safiyiddîn*, 33.

1. Azmin en iyi kazanç olduğunu bilerek Irak'tan binek hayvanlarını uzaklaştırdım/ayrıldım.
2. Mahcubiyet duymadım zillet ya da yokluktan. Dilim izzetimidir, kanaatim de zenginliğim.
3. Birçok diyar gezdim ama onları mesken edinemedim. Süreyya 'da bile kalmaya razı olmadım.
4. Ta ki bineğini Mardin 'de çöktürene kadar. İşte orada zaman bana "mutlu ol/yaşa/" dedi.

Şair burada Süreyya 'da bile kalmaya razı olmadım mübalağa yapmıştır. Ayrıca zamanın kendisine seslendiğini söyleyerek teşhis sanatı yaparken insana ait özelliği zamana nisbet ederek istiare sanatına başvurmuştur.

Mardin Müftülerinden Halil Çavuş'un Şiirinde Mardin

Mardin'in eski müftülerinden olan Halil Çavuş, Mardin Merkez Kasım Paşa Medresesinde Yûsuf el-Hâkî ve yine Mardin'in eski müftülerinden olan Şeyh Yûsuf el-Ensârî gibi hocalardan İslam ilimlerini okumuştur. Halil Çavuş, Mardin'in Derik ilçesinde müftülük görevinden sonra 1959 yılında Mardin müftülüğüne atanmıştır. Yaklaşık üç yıllık görevinden sonra 1962'de vefat etmiştir.³⁸ Halil Çavuş'un ulaşamadığımız mahtut halde bir divanından bahsedilmektedir. Mardin'le ilgili söylediği ve halk arasında meşhur olmuş aşağıdaki iki beytin bu divanda yer aldığı belirtilmiştir:³⁹

1. هذه ماردینُ المشرقَةُ الرَّزْقُ فِيهَا ضَيْقَةٌ⁴⁰
2. لَوْ صَارَ عِنْدَكَ مَالُ هَارُونَ وَقَارُونَ فِي آخِرِ عَمْرِكَ لَرَأَيْتَ عَلَيْكَ صَدَقَةً

1. Bu (burası), ışık saçan parlak Mardin 'dir. (Lakin) içinde geçim dardır.
2. Kârün kadar zengin olsan da ömrünün sonunda sana sadaka gider (hale girersin).

Söz konusu beyitlerin farklı şekillerde duyulduğu da belirtilmiştir. Nitekim Mardin Artuklu Üniversitesinde Dr. Öğr. Üyesi Fatih Dede'yle yapılan röportajda, Fatih Dede, söz konusu beyitleri, vefat etmiş olan babasından aşağıdaki gibi duyduğunu söylemiştir:

1. ماردینُ دارُ مَشْرِقَةٍ وَالْعَيْشُ فِيهَا ضَيْقَةٌ⁴¹
2. لَوْ سَكَّنَهَا قَارُونَ لَوْجِبَ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ⁴²

- 38 "Mardin il müftülüğü", Google, son erişim tarihi: 22 Nisan, 2019, <https://mardin.diyaret.gov.tr/Sayfalar/personlist.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&ContentCategory=muftulerimiz>.
- 39 "Mardin'le ilgili şiirler", Mardin merkez Artuklu ilçesi Reyhaniye Camii imam-hatibi Remzi Yağmurcu ile yüz yüze yapılan röportaj 27 Mart, 2019.
- 40 Haber (ضيقه) ile mübteda (الرزق) arasında müzekkerlik-müenneslik uyumsuzluğu söz konusu olsa da duyulduğu gibi yazılmaya özen gösterilmiştir. Çünkü doğrusu فيها ضيق olması gerekir.
- 41 Haber (ضيقه) ile mübteda (العيش) arasında müzekkerlik-müenneslik uyumsuzluğu söz konusu olsa da duyulduğu gibi yazılmaya özen gösterilmiştir. Çünkü doğrusu فيها ضيق olması gerekir.
- 42 "Mardin'le ilgili şiirler", Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dr. Öğr. Üyesi Fatih Dede ile yüz yüze yapılan röportaj 20 Mart, 2019.

1. Mardin, ışık saçan, parlak bir yerdir. (Lakin) içinde geçim dardır.
2. İçinde Kârûn dahi yaşasa, ona sadaka vermek farz olur.

Halil Çavuş'un divanına ulaşılamadığından söz konusu beyitlerin rivayeti için kati bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak kaynaklarda Hz. Hârûn'un zengin oluşuyla alakalı malumat olmadığı gibi bunun aksinin belirtilmesinin⁴³ yanı sıra iki beyit arası vezinlerin bir biriyle uyumu dikkate alındığında Fatih Dede'nin rivayetinin daha sahih olduğu kuvvetle muhtemeldir. Rivayetler muhtelif olsa da anlam açısından iki rivayet arasında bir çelişki görülmemektedir. Buna göre söz konusu beyitlerin yazıldığı düşünülen 1950'li yıllarda Mardin'de hayat pahalılığının bulunduğu ve geçim şartlarının zor olduğu anlaşılmaktadır.

Suriyeli Şair Mardellî'nin Şiirinde Mardin

'Abdulkerîm Yûnus Mardellî, Mardin asıllı Suriyeli şair olup 1952 Halep doğumludur. Dokuz yaşından itibaren Şam'da yaşadı ve Şam Üniversitesi Arap dili ve edebiyatından mezun oldu. Çeşitli dergi ve gazetelerde editörlük yaptı. Halen hayatta olup Birleşik Arap Emirliklerinde yaşamaktadır. Kırk yıllık bir çalışmanın mahsulü olan "Unsâ'l-hayâl (Hayallerdeki Kadınlar)" adında yayımlanan ve yaklaşık 50 şiirden oluşan bir divanı vardır. Ancak divanına tarafımızca ulaşılamamıştır. Mardellî, genelde gazel türü şiirler yazmıştır. Onun şiirlerinin ana teması hiçbir zaman ulaşamadığı ve hayalinde sevdiği sembolik kadın aşklarıdır.⁴⁴

Yûnus Mardellî aşağıdaki şiirine Mardin'i konu edinmiştir: [Kâmil]

نُعْمًا يُرَدُّ لَهْفَةَ الْمَشْتَاقِ	1. مَارِدِينَ تُبْقِي الخَلْمَ فِي أَحْدَاقِي
وَدَعْتُ رَسْمَكَ مَوْضِعَ الخَفَاقِ	2. لَمَّا أَرَاكَ حَبِيبَتِي فَكَأْتَنِي
شَوْقًا وَيَسْبِخُ فِي مَدَى الْأَفَاقِ	3. يَسْمُو الخَيَالَ إِلَيْكَ فَوْقَ جَنَاحِهِ
مِنْ صَدْرِكَ الحَانِي نَدَى التَّرْبِيَاقِ ⁴⁵	4. لِيُنَامَ طَيِّفًا فِي رَبَاكِ وَيَحْتَسِي

1-2. Ey Mardin, ey sevgilim! Seni her gördüğümde bir düş bırakırsın ardımda. Hasret duyan birinin özlemine daima tekrar eden bir nağme gibi. Fakat senin resmini kalbimin derinliklerine bıraktım.

43 Hz. Hârûn'un hakkında bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Hârûn," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1997), 16:254-256.

44 Bkz: "Mardelli, Mardin, Yunus," Google, son erişim tarihi 23 Mart, 2019, <http://ana-mardelli.ahlamontada.com/t1697-topic>.

45 "Mardelli, Mardin, Yunus," Google, son erişim tarihi 18 Kasım, 2017, <http://ana-mardelli.ahlamontada.com/t1673-topic>.

3-4. Hayaller, senin tepelerinde bir gökkuşağı olarak uyusun ve şefkatli göğsünden tiryak⁴⁶ şebnemini yudumlasın diye kanadında büyük bir özlemle yükselir gelir sana doğru ve yüzer ufuklarında.

Şair burada memleketi olan Mardin'e özlemini ifade etmiştir. Mardin'de yaşadığı güzel günler şairin özlemini artırırken Mardin'den ayrılması ise onu derinden etkilemiştir. Mardin'e duyduğu özlemi, hayali bir yolculuk yaparak gidermeye çalışmıştır. Şair, üçüncü ve dördüncü beyitlerdeki ifadeleriyle bu yolculukta kendini Mardin'in sıcak ve merhametli kucağına atmış, hasretini bu şekilde dindirmeye çalışmıştır. Şairin hayalleri, Mardin'in ufuklarında bir gökkuşağı kadar renkli durmaktadır.

Şair üçüncü beyitte hayalini kuşa benzetmiştir. Kuşun özelliği olan uçuş eylemi, uçuş özelliği olmayan hayal için istiare edilmiştir. Öbür taraftan dördüncü beyitte Mardin, kucağında hayallerin uyuyabileceği şefkatli bir anneye benzetilmiştir. Ancak anne zikredilmediği için yine istiare sanatı meydana gelmektedir.

Diğer Arap Şiirlerinde Mardin

Mardin, bazen de anonim şiirlerde yer almaktadır. Kaynaklarda bulunan bu türden iki şiir aşağıda verilmiştir.

“Mardin’de” Şiiri

Mardin, söyleyeni belli olmayan ama Yâkût el-Ĥamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-buldân* adlı eserinde geçen ve “Mardin’de” diye başlayan aşağıdaki şiirde de geçmektedir: [Basit]

1. في ماردین - حماها الله - لي قمر
2. يا قوم، قلبی عراقی یرق له
لولا الضرورة ما فارقتہ نفسا
و قلبه جبلي قد قسا وعسا⁴⁷

1. Mardin’de -Allah onu korusun- bana ait olan bir ay (sevgili) var. Mecbur kalmasaydım ondan kesinlikle ayrılmazdım.

2. Ey kavmim, kalbim (sevgili) için yumuşamış erimektedir. Oysa onun kalbi dağ gibidir, katı ve kuru (geçit vermemektedir).

Şair burada Mardin’de yaşadığı bir aşktan bahsetmektedir. Buna göre şairin Mardin’de bir mahbubesi olmuştur. Ancak sebebini açıkça ifade etmediği bir durumdan dolayı ondan ayrı kalmıştır. Şair, uzaklara gitse de kalbi hala Mardin’de

46 Bir çeşit bitkidir. Özellikle acem diyarında (İran ve Azerbaycan’da) daha fazla lezzet kattığı için nargilenin içine atılır. Ayrıca bu bitki ve başka birçok bitkinin muhtevasından hazırlanan bir şurubun da adıdır. Panzehir olarak kullanılır. (Türkçe Sözlük, “tiryak” madd., 11. Baskı, (Ankara: TDK, 2011), 2359.

47 el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V/39.

sevgilisindedir. Buna karşın şaire göre sevgilinin kalbi, dağ gibi sert, soğuk, katılaşıp ve kurumuş haldedir.

İlk beyitte geçen قمر (ay) kelimesinden kasıt sevgilidir. Buna göre sevgili, güzelliğiyle, parlaklığıyla aya benzetilmiştir. Ayın bir kalbe sahip olmaması ve Mardin'e has olmayışı, ayın gerçek anlamda kullanılmasını engelleyen hususlardır.

Bu beyitlerin farklı bir rivayetini ünlü coğrafyacı Zekeriyâ el-Ğazvîni (ö. 682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve aĥbâru'l-'ibâd* adlı eserinde aşağıdaki gibi bazı değişikliklerle vermiştir: [Basît]

1. في ماردین، حماها الله، لي سكن
2. لأهلها السنن لأن الحديد لها
لولا الضرورة ما فارقناها نفسا
وقلبي جباري قد قسا وعسا⁴⁸

1. *Mardin'de -Allah onu korusun- bir meskenim var. Mecbur kalmasaydım oradan kesinlikle ayrılmazdım.*

2. *Halkının, demiri eriten (tatlı) dilleri var. Oysa kalpleri dağ gibidir, katı ve kuru.*

el-Ğazvîni'nin Mardin'le ilgili bilgileri Yâkût el-Ğamevî'den özetleyerek aktardığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu beyitleri farklı bir şekilde vermesinin sebebini zikretmediği gibi o da Yâkût el-Ğamevî gibi beyitlerinin sahibinin kim olduğunu söylememiştir.

Beyitlerde altı çizili kısımlar, farklı olan kısımlardır. Buna göre Yâkût el-Ğamevî'nin rivayetinde şiirde odak nokta Mardin'deki sevgili iken, el-Ğazvîni'nin verdiği beyitlerde odak nokta Mardin ve Mardin halkıdır. Bu durumda el-Ğazvîni'nin verdiği beyitlere göre şair, Mardin'de, sebebini açıkça belirtmese de terk etmek zorunda kaldığı bir evinin/yurdunun olduğunu söylemiştir. Beyitlerde ayrıca Mardin halkı, dilleri tatlı olmakla birlikte kalpleri kuru ve katı olarak tasvir edilmiştir. Bu da şairin Mardin'deki evini terk etme sebebi olduğu söylenebilir.

Şiirin söyleyeni belli olmadığı için söz konusu iki rivayetten hangisinin doğru olduğunu tespit etmek zordur. Ancak Arapça kaynaklarda Mardin için kalesinin dik ve yüksek olmasından ötürü “inatçı ve dik kafalılar” manasında “ماردين” kelimesinin kullanılması⁴⁹, el-Ğazvîni'nin rivayet ettiği şiirin de buna yakın anlamlar içermesi, el-Ğazvîni'nin rivayetini daha isabetli kılmaktadır. el-Ğazvîni'nin kronolojik olarak Yâkût el-Ğamevî'den sonra gelmesi de el-Ğazvîni'nin rivayetinin tashih edilmiş olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

48 el-Ğazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve aĥbâru'l-'ibâd*, 260.

49 el-Ğamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5:39.

“Kişi Haddini Aştığında” Şiiri

Mardin 751/1350 ile 754/1354 yılları arasında, Musul Sincar ve Rahbe’yi ele geçiren Kürt liderlerden Bedruddîn Hasan tarafından bir dizi saldırıya uğramıştır. Bedruddîn, Mardin’i ele geçirince, Mardin’de hüküm süren Artuklu hükümdarı Şemsuddîn el-Melikussâlih, dostları olan Memlükler’in hâkimiyetindeki Şam valiliğinden yardım istedi. Bu yardım sayesinde Mardin, Bedruddîn’in işgalinden kurtulmuş oldu.⁵⁰ Bu esnada şehirde halka büyük zulüm yaptığı söylenen Bedruddîn’in komutanlarından Necme et-Turkmânî, oğlu ve yardımcıları öldürülmüş ve kafaları bedeninden koparılarak Halep’e gönderilmiştir. Necme et-Turkmânî’nin yaptığı zulüm ve öldürülmesiyle biten sonuç, aşağıdaki iki beyitle halkın diline girmiştir:⁵¹ [Basît]

1. إِذَا بَغَى الْمَرْءُ لَمْ تُحْمَدْ عَوَاقِبُهُ
وَقَلَّ بَاغُ نَجَا مِنْ قَبْضَةِ الْعَطْبِ
2. كَنْجَمَةُ التُّرْكْمَانِي بَاتَ جُنَّتُهُ
فِي مَارِدِينَ وَصَارَ الرَّأْسُ فِي حَلْبِ

1. Kişi, haddini aştığında/zulmettiğinde takdir edilmez yaptıkları. Zaten çok az zalim kurtulmuştur helak yumruğundan.

2. Necme et-Turkmânî gibi: Gövdesi Mardin’de kaldı, kellesi ise Halep’te.

Anonim olan bu beyitlerde şair, zulüm yapmak isteyenlere bir ders olur amacıyla bir zalimin uğradığı kötü sonucu dile getirmiştir. Her zalimin mutlaka bir gün alaşağı edileceğini, yaptığı haksızlıklar sebebiyle mazlumun içinde biriken nefret ve intikam duyguları tezahür ettiği Necme et-Turkmânî gibi zor bir ölüme maruz kalacağını belirtmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Mardin’in Arap şiirinde varlığı araştırılmıştır. Mardin’in farklı tarih ve coğrafyada farklı yönleriyle klasik ve modern birçok şairin şiirinde yer alması, onun tarihî, sosyal, kültürel özelliklerine dair ipuçlarını çoğaltmıştır. Nitekim şehir, henüz İslam fethinden 30-40 yıl gibi kısa bir süre sonra Ahtal ve Cerîr gibi ünlü Emevi şairlerinin dikkatlerini celbetmiştir. Mardin, Tağlib kabilesinden olan Ahtal ile Kays kabilesinden olan Cerîr arasındaki atışmaları konu edinen ve Arap edebiyatında önemli yeri olan nekâiz türü şiirlere konu olmuştur. Bu iki şairden her biri diğerini hicvederken Mardin’in dikkat çeken özelliklerine vurgu yapmıştır. Örneğin Ahtal’ın şiirine göre Mardin’in saldırılara karşı sağlam ve ele geçirilmesi güç bir yükseklikte kaleye sahiptir. Cerîr’in şiirinde ise Mardin’in zeytinyağının bolluğuna dikkat çekilmiştir. Onun şiirinde Mardin’de zeytin yetiştiriciliğinin yaygın olduğu gibi çok eski dönemlere dayandığına dair ipuçları barındırmıştır.

50 Şumeysânî, *Medînetu Mardin*, 257-258.

51 Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A ‘yânu’l- ‘asr ve a ‘vânu’ n-nasr*, thk. Ebû Zeyd ve diğerleri (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-mu’âsir, 1998), 5:499-500.

Mardin'i şiirlerinde en fazla ele alan şair Safiyuddîn el-Hillî'dir. Onun Mardin'i şiirlerinde diğer şairlere nazaran daha fazla ele almasında, memleketi olan Hille'den ayrılıp Mardin'e yerleştikten sonra burada güzel bir hayat geçirmesinin etkisi olmalıdır. Bu yüzden onun şiirlerinde Mardin, birçok yönüyle methedilmiştir. Nitekim şiirlerinde Mardin emirlerinden ve halkından gördüğü iyiliklere vurgu yapmış, Mardin'in tarihî ve coğrafi güzelliklerinden bahsetmiştir. Günümüz Arap şairlerinden Mardin asıllı Suriyeli Yûnus Maddellî'nin yazdığı şiir ise şairin Mardin'e olan hasretini ifade ederken şairin Mardin'den ayrılışının istek ve arzusuyla olmadığını göstermektedir.

1959-62 yılları arası Mardin'de müftülük yapmış olan Halil Çavuş'a ait olduğu söylenen iki beyitlik bir şiirde o dönemde Mardin'de hayat pahalılığının olduğu ve geçim şartlarının zorluğu anlaşılmaktadır.

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-buldân*'ı ve Zekeriyâ el-Çazvî'nin (ö. 682/1283) *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l'ibâd*'ında geçen dört beyitlik bir şiirde de Mardin ele alınmıştır. Burada şairin Mardin'den ayrılışına duyduğu üzüntüden bahsedilmiştir.

Mardin'in ele alındığı şiirler genellikle Mardin'in sağlam ve yüksek kalesi, doğal güzellikleri, insanların ve yöneticilerinin iyiliği gibi Mardin'in sosyal, kültürel, tarihî yönlerine dikkat çekilmiştir. Ancak bunlara rağmen tarihler açıkça belirtilmese de zaman zaman meydana gelen savaşların ve yaşanan ekonomik sıkıntıların, şehrin sakinlerini bunalttığını gösteren beyitler de yazılmıştır. Bu da şairlerin, Mardin'le ilgili duygularını samimi bir şekilde dile getirdiklerini göstermesi açısından önemli bir husustur.

Mardin'le ilgili yazılan şiirlerin edebî sanatlar açısından zengin malzemeler ihtiva etmesi, bu şiirlere edebî değer de katmaktadır. Başta teşbih ve istiare sanatları olmak üzere belagete dair dikkat çekici örneklerin varlığı, söz konusu şiirleri anlam yönünden olduğu kadar belagat açısından da incelenmeye değer kılmıştır.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynakça/References

- 'Abdusselâm b. 'Umer b. Muhammed. *Tarihu Mardin min kitabi Umî'l-iber*. Thk. 'Umer 'Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Daru'l-muktebes.
- "Mardin'le ilgili şiirler", Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Fatih Dede ile yüz yüze yapılan röportaj, 20 Mart, 2019.
- "Mardin'le ilgili şiirler", Mardin merkez Artuklu ilçesi Reyhaniye Camii imam-hatibi Remzi Yağmurcu ile yüz yüze yapılan röportaj, 27 Mart, 2019.

- Acar, Abdurrahman. "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin Şehri (X-XIV. Yüzyıllar)." *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, 81-95. Mardin: Mayıs, 2006.
- Alp, Mesut. *Efsanelerden Masallara Mardin*. M.S.T. Projesi, 2015.
- Artuk, İbrahim. *Mardin Artukoğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944.
- Bilgicioğlu, Banu. "Mardin." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 23:48-51. Ankara: TDV, 2003.
- Cöhce, Salim. "Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi." *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, 1-16. Mardin: Mayıs, 2006.
- Dolapönü, Hanna. *Tarihte Mardin (Itru'n-nârdîn fî târihi Mârdîn)*. İstanbul: basım yeri yok, 1972.
- Doran, İlhan, Yakup Kenan Koca, Barış Pekkolay ve Murat Mungan. "Derik Yöresi Zeytinliklerinin Beslenme Durumunun Tespiti." *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 21, no. 1 (2008): 131-138.
- ed-Devâdârî, Seyfuddîn Ebû Bekr b. 'Abdillâh b. Aybek. *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*. Thk. Bernd Radke. Kahire: basım yeri yok, 1982.
- el-'Umerî, Şihâbuddîn İbn Fadlillâh Ahmed b. Yahyâ. *Mesâliku'l-emsâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2010.
- el-Ahtal, Ebû Mâlik Giyâs b. Gavs b. es-Salt. *Divânu'l-Ahtal*. thk. Mehdî Muhammed Nâsiruddîn. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1994.
- el-Bekrî, 'Abdullâh b. 'Abdil'azîz. *Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mavâdi*. thk: Mustafâ es-Sekkâ. Beyrut: 'Âlemu'l-kutub.
- el-Fârikî, Ahmed b Yûsuf el-Ezrak. *Târihu'l-Fârikî*. thk: Bedevî 'Abdullatif Avz. Kahire: el-Matâbi'u'l-Emîriyye, 1959.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- el-Hillî, Ebu'l-Mehâsin Safiyyuddîn 'Abdul'azîz. *Divânu Safiyyuddîn el-Hillî*. Beyrut: Dâru Sâdır, basım tarihi yok.
- el-Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Eskiyörük, Diğdem. "Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4 (2016): 228-243.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*. thk. Ebû Zeyd ve diğerleri. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-mu'âsir, 1998.
- et-Tûncî, Muhammed. *el-Mu'cemu'l-mufassal fî'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye.
- Ferdi, Katip. *Mardin Artukluları Tarihi*. Mardin: Mardin Halkevi Neşriyatı, 1939.
- Google. "Mardelli, Mardin, Yunus." Son erişim tarihi 18 Kasım, 2017. <http://ana-mardelli.ahlamontada.com/t1673-topic>
- Google. "Mardelli, Mardin, Yunus." Son erişim tarihi 23 Nisan, 2019. <http://ana-mardelli.ahlamontada.com/t1697-topic>.
- Google. "Mardin il müftülüğü." Son erişim tarihi 22 Nisan, 2019. <https://mardin.diyaret.gov.tr/Sayfalar/personlist.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&ContentCategory=muftulerimiz>.
- Google. "Mardin." Son erişim tarihi 5 Mart, 2019. <http://www.mardinkulturturizm.gov.tr/TR-56486/tarihce.html>.
- Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

- Günel, Veysi. "Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006
- Harman, Ömer Faruk. "Hârûn." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 16:254-256. İstanbul: TDV, 1997.
- İbn 'Atiyye et-Temîmî, Cerîr. *Dîvânu Cerîr*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1986.
- İbn Battûta, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed et-Tancî. *Rihletu İbn Battûta*. Thk: Muhammed 'Abdulmun'im. Beyrut: Dâru İhyâi'l-'ulûm, 1987.
- İbn Şeddâd, İzzuddîn Muhammed b. 'Alî. *el-A'lâku'l-hatîra fî zikri umerâ'i-Şâm ve'l-Cezîre*. thk. Yahyâ Zekerîyyâ 'Abbâre. Dimaşk: Vizâretu's-sakâfe, 1991.
- Kılıçlı, Mustafa. "Hillî Safiyüddîn." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 23:41-44. İstanbul: TDV, 1998.
- Özçoşar, İbrahim. *Makalelerle Mardin: tarih-coğrafya*. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2007.
- Şumeysânî, Hasan. *Medînetu Mardin*. Beyrut: 'Âlemu'l-kutub. 1987.
- Taştemir, Mehmet. "Mardin." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 23:43-48. Ankara: TDV, 2003.
- Tüccar, Zülfikar. "*Cerîr b. Atiyye*." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7:412-13. İstanbul: TDV, 1993.
- Türkçe Sözlük. "*Tiryak*." madd. 11, Ankara: TDK, 2011.
- Yüksel, Azmi. "Ahtal." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2;183-184. İstanbul: TDV, 1989.

